

УДК 801.82:[398.8:81'276.3]:091"16/17"

Марія МАЄРЧИК

«...МІШАНИНА ПОБОЖНИХ СЬПІВІВ І ФРИВОЛЬНИХ» В РУКОПИСНИХ ЗОШИТАХ БАРОКОВОЇ ДОБИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Цю статтю присвячено явищу, на яке звертають увагу історики літератури та культури від XIX століття, а саме — наявності в рукописних зошитах барокової доби (XVII—XVIII століть) поряд з побожними текстами «непристойних», «фривольних» пісень. Тут обґрунтовано необхідність історизувати «непристойне», означити відмінність між модерними (науковими, етними) і немодерним (емними) поглядами на «непристойність» записи XVII—XVIII століть для контекстуальнішого розуміння значень цих записів у середовищі їхнього функціонування. Такий підхід дасть змогу означити нову перспективу для вивчення модернізаційних процесів у сфері мови та інтимності.

Ключові слова: рукописні зошити XVII—XVIII століть, барокова література, модернізація в сфері інтимності, «фривольні» пісні.

© М. МАЄРЧИК, 2018

Цю статтю присвячено явищу, на яке від XIX століття звертають увагу історики літератури та культури, а саме — наявності в рукописних зошитах барокової доби (XVII—XVIII століть) «непристойних», «фривольних» текстів. Тут ми робимо спробу означити нову теоретичну перспективу, що з опертям на соціально-конструкціоністський підходи пропонує погляд на «непристойне» не як стабільне й універсальне, але, навпаки, як змінне та історичне. Основною метою статті є спроба історизувати феномен «фривольності», означити відмінність між модерними (науковими, етними) і немодерним (емними) поглядами на «непристойні» записи XVII—XVIII століть. Такий підхід дозволить повному оцінити зміни, що відбувалися у сфері мови та інтимності в процесі їх модернізації.

Десь між 1740-ми і 1760-ми роками в Росії, на Приураллі, було створено рукописний зошит із записами народних текстів, нині відомий під назвою «Збірка Кірші Данілова». Збірка містила раритетні билини, духовні вірші, обценні пісні та історичні пісні. Всі ці тексти були записані в довільній послідовності, впереміш¹. Попри одноставне визнання високої наукової ваги збірки, в численних її перевиданнях 1804, 1818, 1901, 1958 і 1977 років обценні пісні були або цілком випущено, або їх вміщували з чималими купюрами. Скажімо, у першому науковому виданні 1901 року опубліковано лиш кілька перших рядків пісні «Стать почитать статью сказывают», а решту сторінки аж до нижнього краю заповнено самими крапками. Ця сторінка містить пагінацію «183—187», а у виносці сказано, що якби пісню надрукували повністю, то вона б зайняла всі зазначені сторінки [12, с. 183—187]. Константін Калайдовіч, автор передмови до видання цієї ж збірки у 1818 році, так характеризує відбраковані тексти: «Данілов писав радше для людей неосвічених —

¹ Принагідно зазначу тут, на думку Катерини Грушевської саме ознайомлення з першою публікацією цього збірника 1804 року дало поштовх Миколі Цертелєву до запису 1814 року текстів кобзарського репертуару; опубліковані 1919 року ці тексти стали першою в історії публікацією «дум» [3, с. XIX—XXI].

Володимир Перетц, який досліджував малоруський вплив на становлення великоруської пісні, бачив у записав Кірші Данілова «отклики польско-малорусскаго вліянія» [10, с. 70]. Перетц також не підтримував гіпотезу про Сибірське походження збірника. Лиш зовсім недавно на основі нових архівних знахідок було встановлено загальні обставини життя Кірші Данілов, пов'язані з Уральським регіоном, див. дослідження В. Байдіна [1].

тому в нього багато фарсів; співав не для безсмертя, а для задоволення своїх надто веселих слухачів — тим-то він і нехтував помірністю і правилами благопристойності. Місця, в нашому виданні позначені крапками, показують, що тут співак наш, пересичений дарами Бахуса і мріями про пристрастних Ваханок, втрачав геть зовсім повагу до соромливості.... Він навіть цілих сім пісень пустив тим само шляхом, на якому згодом прославився Барков, хороший Поет, на жаль, талант свій для зла зужив» [6, с. XXVIII—XXIX]².

Калайдович, як бачимо, розчарований змістом семи «неповажливих до соромливості» пісень, навіть не планує друкувати їх, не бачить в них наукової цінності і пояснює їх наявність епатажністю співця, його невихованістю, неосвіченістю публіки, грехопадінням і загалом хтивістю. А поміж тим інші дослідники звертають увагу, що для самого Кірші Данілова не було різкого протистояння між «духовними віршами» та «сороміцькими піснями». Ідею про те, що Кірша Данілов міг інакше, не так як Калайдович, сприймати записані ним тексти, формулює російський філолог і фольклорист Владімір Кляус: «Вони («пісні непристойного характеру») є органічним складником всього корпусу текстів. <...> Для самого укладача збірника (хоч би хто він був) і для його оточення різкого розмежування між поважними билинами і непристойними, масними піснями нема. Саме тому, ймовірно, їх не відділено в окремі розділ і розкидано по тексту збірника» [7, с. 32].

Вивчення ранньомодерної рукописної літератури свідчить, що випадок Кірші Данілова не поодинокий. Леонід Ушкалов, сучасний дослідник українського літературного бароко, пише, що «набожна й сороміцька поезія часто-густо перебували тут (у рукописних співаниках — «бездільних шпаргалах» — XVII—XVIII століть. — М. М.) зовсім поруч» [15, с. 513]. А ще раніше Володимир Перетц звертав увагу на ту ж обставину, мовляв невеличкі рукописні збірнички XVIII століття, куди власники їх — «нижчі верстви малоруської інтелігенції XVIII століття» — вносили найрізноманітніший «літературний матеріал», містили поруч «відгуки старої життійної та легендарної літератури, і різні вірші серйозного, гумористичного, еротичного змісту» [9, с. 62—63]. А радянський до-

слідник ранньомодерної поезії Володимир Кречотень теж зауважив щось подібне: «Між любовними віршами і піснями (XVII століття) трапляється чимало творів жартівливо-фривольного й відверто еротичного змісту» [8, с. 19].

Свого часу Михайло Грушевський готував до друку матеріали одного з таких рукописних зошитів, створеного на початку XVIII століття в Галичині, служителем церкви, русином [4, с. 4]. Грушевський заскочений тим, що хоч укладач зошита — «особа духовна або близька до церкви» — на титулі зазначила «п'єснѣ набожніє», а прецінь збірник містить чимало «фривольних» текстів: «Хоч в титулі збірничка на першому місці значать ся «піснї побожні», і споряджаєть ся збірничок з звичайною побожною фразою про поміч сьв. Трійці, одначе з початку його побожний елемент цілковито усовуєть ся на другий плян перед елементом сьвітським, гумористичним, романтичним і фривольним» [4, с. 3].

Грушевського непокоїть «ся мішанина побожних співів і фривольних, часом дуже вільних, віршиків, народних пісень і книжних композицій» [4, с. 5]. Це незатишне зближення побожного і «фривольного» ще й посилюється, коли галицький автор означає мотив для виконання побожної пісні за взірцем «фривольної». Грушевський пише: «[Т]акі «подобні» на побожні співи стрічаємо і при співах зовсім не побожних, напр. л. 32 при фривольних віршах «Рвала Кася вѣшніє» вказано подобен на «Радуйся, Царице» [4, с. 4]. Далі Грушевський робить висновки про глумливий намір записувача: «Письменний чоловік звертав ся і до народної словесноти; правда, він часто шукав тут лише материялу до глуму над «простим обичаєм» простого чоловіка, відділеного цілою безоднею від мудрости якогось спудея або бакаляра» [4, с. 5]. Грушевський пояснює все це недостатньою духовною зрілістю автора зошита, мовляв, був це не священник, а «скорше хиба дяк-бакаляр; тим би можна лекше витолковати присутність значного числа фривольних пес» [4, с. 4].

А як Грушевський прямо вказує на одну з пісень як «фривольну» («Рвала Кася вѣшніє»), то наведемо її фрагмент. Також наведемо додатково ще три пісні, яких Грушевський не коментує, але, порівнюючи їх з першою, можна припустити, що в його потрактуванні вони також могли бути описані епітетами сьвітські, гумористичні, романтичні або фривольні.

² Багатокрапку і курсив у цитаті подано як в Калайдовича.

Втім, треба сказати, ми не знаємо змісту незалучених Грушевським до публікації текстів. Він, схоже, не опублікував якись ще вірші («поодинокі вірші») і не зацітував деякі «цинічні надписи на книжці» [4, с. 4]. Можливо ці випущені фрагменти дали б ще краще розуміння, що підштовхнуло Грушевського до висновків про глумління. А з наявного матеріалу маємо такі пісні (всі тексти наводжу достеменно, без змін):

XIX.

Подобенъ: радуйся, ц(а)р(и)це.

*Рвала Кася вѣшиніе у зіеліонимъ садку,
Ніе вѣдзяла, ніе слыхала о своим пришипадку:
Млодій пахолѣчекъ носѣл кошелѣчекъ за нію
У малюскіей фильце учинѣлъ ію панію.
До іздебки впадала, за столе(ч)кемъ сядла.
Пита сіе ей панѣ matka: чемусь, Касю, збядла?
По садечкум ходзѣла тріши вянечки вѣла:
Еденъ собіе, другій тобіе, трішецѣ увіесѣла,
Увісѣламъ цѣ го в сіенях наде држвямъ.
Цо сіе пойржы панѣ matka — залѣ сіе лзамъ...*

XII. Пѣсня свѣцкая

*Пошла панна по риби, злпала пѣскора
Ах, ах! Их, их! злпала пѣскора!
Ніе прентко сіе вруцѣла —
аж о неешпо(р)же ах, ах, их...
Ніе наржекай, п. матко,
жем ніе прентко пришила ах, ах, их...
Стомпѣлам там до школи,
училам сіе пѣсма ах ах их
(Н)апѣса(л) мѣ пан бакаларж вѣлкіе абіецадло ах...
Ніе моглам го пршечитац(ь),
аж мѣ лѣчко збляджло ах...
Кіеди по мніе пршіядо, я за піецем бенде, ах...
В ржечи бенде плакала, а я рада бенде ах...
Наготуй мѣ, п. матко з піепришем полѣфкѣ ах...
(С)подзѣвай сіе, п. матко, хлопца albo дзѣфки ах...
Помлѣціеж мѣ, п. матко, по зѣенза Мариѣна
Ніехай идзіе з балим цялем, ніех мѣ окрицѣ сына!
Помлѣціеж мѣ, п. матко, по зѣенза Томка:
Ніехай идзіе з балим цялем, ніех ніе берже дзвонка
ах, ах, их, их! ніех ніе берже дзвонка.*

XIII.

*Ой перестан[ь] 2 до мене ходити,
Мене молодейкую з розуму зводити!
Ой не перестану, поки не достану
Сумнаго личейка, хорошого стану!
Якѣ я маю перестати, коли люблю тебе?
Ох ти моя дѣвчинойко, пусти мя до себе!*

*Якѣ я маю упустити? мати ключѣ мае
А великим замкомъ дверѣ замикае.
Оукради ключѣ у матери, коли буде спати,
а своего милейкаго упусти до хати.
Украла ключ у матери, мати не почула,
А своего милейкаго до себе кликнула:
Пойдиж тєраз, мой миле(й)кій, потѣши мою д(у)шу:
Я для тебе, що розкажеш, учинити мушу.
Матюнка сердейко, щос ся ми стало,
Щос ся ми в животѣ затрепотало —
Ци щука, ци риба, ци осятрина?
Пощупай, пай матко, ци не дитина? ...*

XXIV. Piesn, Kochając się w damie.

*Kocham się w tobie, moja dziewczyno, serdecznie,
Gdyś nie przestane, poki nie dostane koniecznie.
Siedzi ptaszeczk na bukowinie, skubie miech.
Daj mi gębusi, moja dziewczyno, bym nie zdech!
Oy nie zdechniesz, ty moję kochaneczku, nie zdechniesz,
Poki się moięj słodkiey gębusi nie dotkniesz!
Przyjechałem ia cztery miasteczek, piąte wies,
Nie znalazłem takiej gębusi, jak ty jest.
A w w-oziereczku zimna wodeczka, iako lud —
W moięj dziewczyny słodka gębusia, iako miud!*

Щодо такого поєднання в рукописних зошитах XVII—XVIII століть духовних пісень, церковних псалмів і «фривольних» віршів, я б хотіла навести деякі міркування. Схоже, що не є надійною і помічною стратегією вивчати «обсценне», «непрстойне» чи «фривольне» в немодерні чи ранньомодерні часи чи в немодерних культурах, спираючись лиш на пізніше — модерне — розуміння того, чим є обсценне, фривольне чи непрстойне. В середовищі свого побутування значення, що виринають при прочитанні цих текстів, могли суттєво відрізнятися від сучасних. Коли ми знаходимо в історичних культурах щось, що розцінюємо як обсцен, непрстойність чи сексуальність, то слід бути обережними в оцінках, позаяк ці оцінки можуть походити з нашої культури і не мати нічого спільного з досліджуваною.

Дослідники середньовіччя щораз частіше вказують на нерозривний зв'язок обсценного з модерністю. Приміром, американський медієвіст Майкл Каміл пише про недоречність поняття і цілого дискурсу обсценності в стосунку до Середньовіччя. Він зазначає: «Загалом я виокремлюю чотири засадничі проблеми, пов'язані з модерним баченням обсценного [obscene] в мистецтві Середніх віків. Перша проблема полягає у використанні сучасного

медикалізованого й ідентичнісного вокабуляру для опису специфічно середньовічного досвіду. Друга — це висловлені Бахтіним сучасні припущення про непристойне як відділене від сакрального і маргінальне супроти нього, хоча так зване «профанне» церковне мистецтво демонструє, що обсценне виростає із самого осереддя сакрального і далеко не завжди йому протиставлене. Третю проблему становить наше уявлення — знов таки, за Бахтіним, — про обсценне як завжди соціально табуйоване і належне низькій культурі, тоді як велика частка того, що ми тепер називаємо непристойністю в середньовічній скульптурі, є інтегральною складовою запланованої, офіційної програми. Четверта проблема — це наша неспроможність усвідомити, що обсценність є власне модерною категорією...; слово «obscene» з'явилося, приміром, у французькій мові щойно у XVI столітті [13, с. 36].

Аби вміти відчитувати немодерні тексти, які виглядають нам «фривольними» чи «еротичними», важливо навчитися розтотожнювати домодерні й модерні смисли. Для цього нам треба *розучитися* сучасному знанню про сексуальність та обсценність, або, метафорично кажучи, «забути Фройда» [13, с. 36].

Наразі універсалізоване модерне уявлення про непристойність виглядає головною перепоною для інтерпретації давньоруських культурних артефактів. Згадаємо бодай унікальне, маловідоме графіто із Золотих воріт у Києві, що зображує злягання двох осіб у супроводі напису, дослідники вважають саркастичному, «Господи, по[мози] рабу Дми[тру]». Графіто не було представлено в жодному сучасному офіційному звіті та публікації про руські настінні малюнки й потрапило в друк лиш завдяки українському історичному Юрію Писаренку, який вперше оприлюднив його 2005 року. Дослідник пише, що малюнок було нанесено на висоті людського зросту і схоже, він був добре помітний перехожим: «Графіто заслуговує на увагу бодай тому, що від часу його створення (XI—XII ст.) це було перше, що «зустрічало» всіх, хто заїжджав у Київ через Золоті Ворота, — і простих людей, і видатних історичних діячів» [11, с. 31].

Історизований підхід також може бути корисним і для того, аби відчитати делікатно непомічене наукою зображення коней на стіні церкви св. Пантелеймона поблизу Галича. Церкву було засновано близько 1194 року, а численні зображення-надряпування,

нанесені на її стіни парафіянами, датують періодом від XII до XVIII століття. Поряд із текстовими повідомленнями, зображеннями церков і хрестів, тут вирізьблено також кілька коней, зокрема і коней, що паруються. Дослідники зазначають, що тваринні зображення важче датувати, ніж текстові, але, як з'ясовано, в одному з текстових повідомлень, нанесеного на стіну цієї ж церкви, згадано коней; цей напис, допускають фахівці, «має літописний характер і його можна датувати між 1216—1221 рр.» [2, с. 194]. Але попри всі ці обставини, коней, що паруються, було проігноровано в дослідженнях.

І врешті-решт, історизований підхід корисний, аби по-інакшому побачити численні генітально експліцитні малюнки на полях актових книг XVII—XVIII століття: кілька таких ілюстрацій нещодавно опубліковано [5], але за інших обставин науковці оминають їх увагою.

Історикиня Кім Філіпс та її колеги Бері Рея так пишуть про непристойні зображення у домодерних європейських культурах: «Середньовічна культура містила свого роду прикладну непристойність. У тих надто відвертих зображеннях, що їх пізніші свідки заблювали чи руйнували через немислиму безсоромність, середньовічна аудиторія відчитувала повідомлення морального, соціального чи розважального змісту» [14, с. 119].

Отож, підсумовуючи, накладання модерних парадигм на немодерні культурні практики (зображення, тексти чи дії) призводить до плутанини та непорозуміння. Для вивчення записів ранньомодерної доби важливою умовою є вміння розтотожнювати модерні і немодерні системи смислів. А відтак нашою подальшою задачею має бути вивчення ранньомодерних смислових систем, що уможлилювали, заохочували або регулювали записування текстів (і створення зображень), що для дослідників XIX чи XX століття містили непристойний, «фривольний зміст». Для цього, в перспективі, я планую вивчати, яку роль відігравали розглядувані тексти для носіїв культури і яку роль ці тексти відігравали в системі культури, мови й інтимності XVII—XVIII століть.

1. Байдин В. Идентификация Кириши Данилова на Урале: материалы к биографии / В. Байдин // Известия Уральского федерального университета. — 2013. — № 4 (120). — С. 47—70.

2. Вуйцик В. Графіті XVII—XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі / Володимир Вуйцик // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1996. — Т. ССXXXI. — С. 189—194.
3. Грушевська К. Збирання і видання дум в XIX і в початку XX віку / Катерина Грушевська // Українські народні думи. — Т. 1. — Київ : Державне видавництво України, 1927. — С. XIII—СXXXII.
4. Грушевський М. Сьпіванник з початку XVIII в. / Михайло Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1897. — XV. — С. 3—48.
5. З актових книг XVII—XVIII ст. // Етнографія ставевого життя й тілесності / укл., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. — Київ : Центр культурно-антропологічних студій, 2013. — С. 281—283.
6. Калайдович К. Предисловіе / Константин Калайдович // Древнія російскія стихотворенія, собранія Киришею Даниловымъ, и вторично изданія съ прибавленіемъ 35 пѣсенъ и сказокъ, доселѣ неизвѣстныхъ, и нотъ для напѣва. — Москва : В типографіи Семена Селивановскаго, 1818. — С. I—XXXVI.
7. Кляус В. Из песенных сборников XVIII века / Владимир Краус // Русский эротический фольклор. Песни. Обряды и обрядовый фольклор. Народный театр. Заговоры. Загадки. Частушки / сост., научн. ред. А. Топорков. — Москва : Ладомир, 1995. — С. 32—50, 543—548 (примітки).
8. Крעותень В. Українська література XVII ст. / Володимир Крעותень // Українська література XVII ст. / упор. і прим. В. Крעותеня. — Київ : Наукова думка, 1987. — С. 5—25.
9. Перетц В. Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра. (Нѣсколько интермедій XVII—XVIII столѣтій) / Владимир Перетц // Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. — Санктпетербургъ : Тип. Имп. Акад. наук, 1905. — Т. X. — Кн. 1. — С. 51—104.
10. Перетц В. Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв: I—XIV / Владимир Перетц (Отдѣльный оттискъ изъ Извѣстій Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, т. IV (1899 г.), кн. 3-й, с. 869—938). — Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1899. — С. 1—70.
11. Писаренко Ю. «Запретный» рисунок из Золотых ворот Киева / Юрий Писаренко // Ruthenica. — 2005. — № 4. — С. 22—31.
12. Сборник Кириши Данилова / под ред. П. Шеффера. — Санкт-Петербург : Типографія Императорской академіи наук, 1901. — 422 с.
13. Camille M. Dr Witkowski's Anus: French Doctors, German Homosexuals and the Obscene in Medieval Church Art / Michael Camille // Medieval Obscenities / edited

by Nicola McDonald. — York : York Medieval Press, 2014. — P. 17—38.

14. Phillips K. Sex Before Sexuality: A Premodern History / Kim M. Phillips, Barry Reay. — Cambridge : Polity, 2011. — 200 p.
15. Uszkalow Ł. Морфология сексу в дзеркалі української барокової літератури (прологомени) / Leonid Uszkalow // Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. — Т. 9: Ciało / red. A. Matusiak, I. Gwóźdź-Szewchenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko. — Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. — S. 509—524.

Марія Маєрчик

«...THE MIXTURE OF SPIRITUAL AND FRIVOLOUS SONGS» IN THE MANUSCRIPTS OF THE BAROQUE EPOCH

This paper is an introductory review of the question discussed by historians of literature and culture since the 19th century, namely a presence of «bawdy» and «frivolous» songs next to spiritual texts in the early modern manuscripts. I argue for the necessity to historicize a concept of «bawdiness» and distinguish between modern (etic) and non-modern (emic) perception of «bawdy» songs in the Baroque epoch. This methodological move helps to provide a more nuanced understanding of the meanings and functions of these records. This approach facilitates developing a new perspective for the study of modernization in the sphere of language and intimacy.

Keywords: the 17th and 18th century manuscripts, baroque literature, modernization in the sphere of intimacy, «bawdy» songs.

Марія Маєрчик

«...СМЕСЬ НАБОЖНЫХ ПЕСЕН И ФРИВОЛЬНЫХ» В РУКОПИСНЫХ ТЕТРАДЯХ БАРОЧНОЙ ЭПОХИ: К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА

Эта статья посвящена явлению, на которое с XIX века обращают внимание историки литературы и культуры, а именно — на присутствие в рукописных сборниках барочной эпохи (XVII—XVIII век) «неприличных», «фривольных» песен рядом с набожными текстами. Обоснована необходимость историзировать «неприличное», обозначить отличие между научными, этными взглядами нового времени и эмными взглядами раннего нового времени на «неприличные» записи XVII—XVIII~веков для более контекстуального понимания их значения в среде их функционирования. Такой подход позволит обозначить новую перспективу для изучения модернизационных процессов в сфере языка и интимности.

Ключевые слова: рукописные сборники XVII—XVIII веков, бароковая литература, модернизация в сфере интимности, «фривольные» песни.